Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
CUID, June 2017, 21 (1): 45-80

Avrupa Okullarında Dini Simgelerin Yasallığı

The Legality of Religious Symbols in European Schools

Ali Baltacı
Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
Ph.D., Ministry of National Education
Ankara, Turkey
alibaltaci@meb.gov.tr
ORCID ID orcid.org/0000-0003-2550-8698

Makale Bilgisi / Article Information
Makale Türü / Article types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 19 Ocak/January 2017
Kabul Tarihi / Accepted: 06 Şubat/February 2017
Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2017
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June
Cilt / Volume: 21
Sayı – Issue: 1
Sayfa / Pages: 45-80
DOI: https://doi.org/10.18505/cuid.286581
Atıf/Cite as: Baltacı, Ali. "Avrupa Okullarında Dini Simgelerin Yasallığı - The Legality of Religious Symbols in European Schools". *Cumhuriyet Ilahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal* 21, no. 1 (June 2017): 45-80. doi: 10.18505/cuid.286581.
İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. http://dergipark.gov.tr/cuid
Copyright © Published by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Avrupa Okullarında Dini Simgelerin Yasallığı*

Öz: 1959 yılında Avrupa Konseyine bağlı olarak kurulan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve diğer protokollerle belirlenmiş temel haklar kapsamında birey, tüzel kişilik ve devletlerarasındaki sorunları çözümleyen yargı merciidir. Tarihsel olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kapsamında değerlendirilen çeşitli kararlar almıştır. Mahkeme söz konusu kararlarında ve özellikle nelerin dini simge kapsamında değerlendirilebileceğini laik bir bakış açısıyla tanımlamaktadır. Mahkeme, bir taraftan dini inanca sahip olma hakkını tasdik etmekte, bir taraftan da bu hakkı kamusal alanda inancı beyan etme hakkı olarak nitelemektedir. Çalışma dini simgelere, din ve inanç özgürlüğü temelinde yaklaşan kavramsal tarama modeliyle desenlenmiştir. Bu çalışma özünde alanyazın taraması gibi görülse de alanyazın tarama yönteminden farklı olarak kavramsal tarama, bir kavramın farklı yönlerini değişik bilim ve disiplinlerin çalışma alanları kapsamında incelemektir. Bu çalışmanın amacı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin, okullarda bulunan dini simgelere karşı tutumunu belirlemektir. Bu çalışmanın bir sonucu olarak, son yıllarda Avrupa okullarında giderek artan dini simgeciliğe karşı yürütülen yerel ve yasakçı yasal girişimlerin doğası ve kapsamı belirlenmiştir. Bununla birlikte, Avrupa eğitim sistemlerinde dinin yeri ve sosyal sistem içinde "kilise – devlet ilişkisi" bu çalışmanın başka bir sonucudur. Ayrıca çalışma, mahkemelerin kararlarını, dini inanç ve geleneklerin kamusal alanda özgürce beyan edilmesi yönünde şekillendirmeleri gerekliliğini de belirlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Din özgürlüğü, İnanç özgürlüğü, Laiklik, Dini Simgecilik.

The Legality of Religious Symbols in European Schools

Abstract: The European Court of Human Rights, established in 1959 as the unit of the Council of Europe, is the judicial authority that resolves individual, legal personality and international problems within the scope of fundamental rights

* Bu makalenin şekillenme sürecinde değerli katkılarını sunan sayın Prof. Dr. Ali BALCI'ya ve Dr. Tuncer FİDAN'a teşekkürlerimi sunarım.

defined in the 'European Convention on Human Rights' and other protocols. Historically, the European Court of Human Rights has taken various decisions that are considered within the scope of freedom of thought, conscience and religion. The Court defines in its decision, and in particular, what it can be judged within the context of the religious symbol, from a secular point of view. The court recognized the right to freedom of belief and religion, on the other hand, described this right as a declaration of belief in public. The study was designed with a 'conceptual screening model' approaching religious symbols on the basis of freedom of religion and belief. Although this study seems to be in essence a literature review, conceptual screening differs from the literature review method in that it examines the different aspects of a concept within the scope of different science and disciplines. The purpose of this study is to determine the attitude of the European Court of Human Rights to the religious symbols of schools. As a consequence of this work, the nature and scope of local and forbidden legal initiatives against the growing religious symbolism in European schools over the last years have been determined. However, the place of religion in European educational systems and the "church-state relationship" within the social system is another consequence of this study. This study also specifies that the decisions of the courts should be shaped to express religious beliefs and traditions freely in the public sphere.

Keywords: European court of human rights, Freedom of religion, Freedom of belief, Secularism, Religious symbolism.

SUMMARY

From the European reconstruction era, the presence of religious symbols, in many cases Islamic symbols, has increasingly become a problem in modern Europe, especially in public spaces and especially in public schools. This has led to a large-scale debate and social distinctions about the limits of the concept of religious freedom. At the same time, the fact that the constitutional courts of the countries have declared that the symbols specific to certain cultures can be freely represented by the society have caused new debates. This study is mainly focused on the view of the European legal systems, and in particular the European Court of Human Rights (ECHR), on the basis of the religious symbolism and

freedom of religion and belief. This study gives places to discussions regarding the use of crosses and other religious symbols in schools in Germany, Italy, and Romania. Moreover, the ambivalent attitude of the local courts and the ECHR against the religious symbols are discussed in the study.

In Europe has a historically shaped state, public and religious institutions. The European States has legislative, executive and judicial institutions evolving over the Greek and Roman Civilizations. Additionally, the nations connected to each other by the concept of common religion and culture constitute European public opinion in general. In Europe, religious institutions have adopted a belief system traditionally shaped in Roman times. Although there are sectarian differences across Europe, the Christianity has generally been adopted. The Catholic church (Vatican), which has played a very dominant role in all social areas since the Middle Ages, has lost this power since the age of illumination. Along with the Enlightenment, European states have begun to adopt the traditional view of secularism, which separates religion and state relations and reduces the influence of religion on state organs. Thus, the dominant religious power over the states has weakened and the church has continued its life in society and the public sphere.

The ECHR, established in 1959 as an organ of the Council of Europe, is tasked with resolving disputes between individuals and legal entities, and between themselves, and with the states, in the exercise of the fundamental rights of various contracts. The ECHR lays down the depletion of domestic legal channels primarily as a condition for application because of the high nature of the court. Plus, the ECHR has adopted a compromise approach to solving the problems. The ECHR clearly states that citizens freely express their freedom of religion, conscience, and belief, while its provisions depend on secularism as well. Some ECHR verdicts reshape the definition of public space in accordance with the principle of 'secularity' instead of the 'neutrality'.

According to Decision 1804 of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe concerning the state, religion, secularism and human rights, religion is regarded as an important place in European history, but in the practice requires the separation of church and state. Despite this decision, the Council and the Court have not succeeded in recognizing the different views of the member

states in matters such as the role of religion in schools. There is a dominant view that the secular states in which the public decision-making processes are based solely on secular debates in the ECHR are in accordance with the principles of liberal European democracy. In the decisions of local courts in Europe, human rights are increasingly being taken into account. In doing so, the courts are failing to determine the ideological nature of secularism. The judgments of the courts result in the suppression of the religious views of individuals by liberal values.

From all the discussions that have been made, it can be determined that the ECHR and, indeed, the local courts and the society are historically more biased towards non-Christian religions and cultures, despite adopting a secular understanding. Besides, it is noteworthy that in many of the countries' public sphere, Islamic religious symbols are mostly restricted. The main reason for these restrictions is thought to be Islamophobia and xenophobia. In European societies and in western societies in general, religious symbols are seen as belonging, and along with the growing Islamophobic and far-right trends, especially Christian symbols are used extensively in public spaces. In addition, it is also possible to ban the use of symbols identified in particular in Islam (such as headscarves) in public sphere and even punish those who use them, in various countries, including France and Austria. Besides, the use of religious symbols in schools should not be regarded as a cultural value alone. Religious symbols are an important part of a religion and concrete indications of its existence in a society. It would be more accurate to see the symbols of Christianity in schools as a means of assimilation rather than as a means of culture.

GİRİŞ

Tarihsel süreçte, İkinci Dünya savaşı sebebiyle siyasal, sosyal ve sanayi sistemleri ve en çok da medeniyeti zarar gören Avrupa'nın, kalkınma ve yeniden inşa sürecinde ihtiyaç duyulan işgücünü, eski sömürgelerinden karşıladığı, sömürgeleri olmayan ülkelerin de aralarında Türkiye'nin de olduğu yoğun nüfuslu ülkelerden işgücü temin ettiği bilinmektedir. Yeniden inşa-kurulum dönemlerinden başlayarak kamusal alanlarda ve özellikle kamu okullarında dini sembol

ve simgelerin, çoğu durumda İslami sembollerin varlığı, modern Avrupa'da giderek bir sorun haline gelmiş ve dini özgürlük kavramının sınırları konusunda geniş ölçekli tartışmalara ve toplumsal ayrımlara yol açmıştır. Aynı zamanda ülkelerin anayasa mahkemelerinin, belirli kültürlere özgü simgelerin, toplum içinde özgürce temsil edilebileceği yönünde beyanlarda bulunmaları da yeni tartışmaları doğurmuştur.

Bu çalışma genelde Avrupa hukuk sistemlerinin ve özelde de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM), din ve inanç özgürlüğü temelinde dini simgelere bakışına odaklanan kavramsal tarama modeliyle desenlenmiştir. Kavramsal tarama, bir kavrama ilişkin farklı bakış açılarını inceleyen bir analiz çalışmasıdır. Bu çalışmanın temel amacı, AİHM'in, okullarda bulunan dini simgelere karşı yaklaşımını belirlemektir. Bu çalışmada, Avrupa'da giderek artan yabancı düşmanlığı (xenophobia) ve İslam karşıtlığı (İslamophobia) temelinde, kamu okullarında giderek artan dini simgeciliğe karşı yürütülen yerel ve yasakçı yasal girişimlerin doğası, nedenleri ve kapsamı belirlenmeye çalışılacaktır. Ayrıca, Avrupa eğitim sistemlerinde dinin yeri ve sosyal sistem içinde "kilise – devlet ilişkisi" bu çalışmanın başka ilgi alanıdır. Bununla birlikte, mahkemelerin kararlarını, dini inanç ve geleneklerin kamusal alanda özgürce beyan edilmesi yönünde şekillendirmeleri gerekliliğinden hareketle belirlemek ve ulusal mahkemelerin Hristiyanlık dini ile diğer dinler arasındaki ayrımcı tutumunu belirlemek de bu çalışmanın bir yönünü oluşturmaktadır. İlerleyen bölümlerde Avrupa'daki dini simgelerin durumu çeşitli analizlerle ele alınacaktır.

1. AVRUPA'DA DİNİ İNANIŞLARIN GÜNCEL DURUMU

Avrupa, tarihsel olarak şekillenen devlet, kamuoyu ve din kurumlarına sahiptir. Avrupa Devletleri, kurumsallaşmalarının temelinde Yunan ve Roma İmparatorluğu üzerine evrimleşen yasama, yürütme ve yargı kurumlarının oluşmasını görmektedirler. Bunun yanında ortak bir din ve kültür kavramıyla birbirlerine bağlanan uluslar, genel olarak Avrupa kamuoyunu oluşturmaktadır. Avrupa'da din kurumu, geleneksel olarak Roma döneminde şekillenen inanç sistemini benimsemiştir. Avrupa genelinde mezhepsel farklılıklar olsa da genel olarak Hristiyanlık dini benimsenmiştir. Ortaçağdan itibaren tüm toplumsal alanlarda oldukça baskın bir rol oynayan Katolik kilise (Vatikan), aydınlanma çağın-

dan itibaren bu gücünü kaybetmiştir. Aydınlanma çağıyla birlikte Avrupa devletleri, din ve devlet ilişkilerini ayıran ve dinin, devlet organlarına etkisini azaltan geleneksel laiklik görüşünü benimsemeye başlamışlardır. Böylelikle devletler üzerindeki baskın gücü zayıflayan kilise kurumu, toplum içinde yaşamını sürdürmüştür.

Avrupa'da din, insanların belirli bir düzende yaşamını sürdürdüğü bir yaşam biçimini temsil etmektedir. İnsanları birbirine bağlayan önemli bir etken olarak görülen din, insanların kendilerini ait hissettikleri temel değerlerdendir. Bunun yanında laik yaşam biçimini benimsemiş Avrupa toplumlarında din, dogmatik ve metafizik inanışlar olarak görülmektedir. 1960'lardan sonra, özellikle dış göçle birlikte İslam ve diğer dinlerin de Avrupa'ya girmesiyle kamuoyunda dini simgelerin kullanımı giderek bir tartışma konusu olmaya başlamıştır. Bunun yanında o dönemlerden itibaren çoğu kişi farklı dinlerden olan göçmenlerin zamanı gelince Avrupa'dan ayrılacaklarını düşünmekteyken zamanla farklı dinlerden olan kişilerin toplumca kabulü söz konusu olmuştur. Özellikle 2001 sonrası dönemde artan İslam karşıtlığıyla birlikte kamusal alanlarda her türden dini simgelerin kullanımı birçok Avrupa ülkesinde yasaklanmıştır. Bu yasaklama durumunun, İslam karşıtı olduğu reddedilse de özellikle İslami simgelerin kamusal alanlarda kullanımının sınırlandırılması dikkat çekicidir. Bununla birlikte, diğer dinlere ait simgelerin kamusal alanlarda özgürce kullanımında herhangi bir sınırlama söz konusu değildir. Oysa din ve inanç özgürlüğü temel insan hakları arasındadır.

Yasal olarak belirlenmemiş haklar, kültürel ve ahlaki bakış açılarına dayanmalarından dolayı tarafsız değildir.[1] Bununla birlikte AİHM işlemlerinde, artan bir şekilde kültürel ve dini kavram ve uygulamalar ile çatışan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinden devşirilen tarafsız ve soyut değerleri kullanmaktadır.[2] Bu ayrışmaya rağmen, AİHM'in, bütün kültürler için geçerli olması beklenen bir dizi "evrensel değerler" tarafından desteklenen özenli bir tarafsızlıkla, kültürel

[1] Zachary R. Calo, "Secularism and the European Court of Human Rights", *Journal of Law and Religion,* 26, sy. 01 (2010): 263.

[2] Wendy J. Gordon, "A Property Right in Self-Expression: Equality and Individualism in the Natural Law of Intellectual Property." *The Yale Law Journal,* 102, no. 7 (1993): 1533.

ve dini konulara eğildiği görülmektedir. Aslında Avrupa'daki halklar özelinde insan hakları düşüncesi, sosyal sistemin bütün alanlarına, özellikle eğitim ile ilgili alanlara yerleşmiştir.[3] Avrupa modern kamusal yaşamında insan haklarının erişemediği çok az bir kesim kalmıştır. Hristiyanlık dini inanışları gereği, bazı kilise faaliyetleri, manastırlar ve kiliseye bağlı yetimhanelerdeki uygulamalarda insan haklarına aykırı durumlar göz ardı edilmektedir.[4] Bu noktada da "herhangi bir yasal düzenleme, toplumun derinliklerine nüfuz etmiş olan din kurumunu sistemle uzlaştırabilir mi?" veya "farklı toplumların, farklı dini isteklerini giderek artan bir şekilde dile getirdiği bir ortamda nasıl bir ortak adalet anlayışı sergilenebilir?" sorusu önem arz etmektedir.

Son dönemde Avrupa'da yaygınlaşan milliyetçi akımlar ve artan göçmen sorunuyla birlikte, insanların özgürce dinlerini yaşamalarını sağlamak ve dindar bireylerle diğer bireylerin çıkarları arasındaki ince dengeyi kurmak, sosyal sistemin önemli bir bileşeni olan adalet kurumu için zorlu bir görev olarak belirmektedir.[5] Bu çalışma, mahkemelerin, kamusal alanda neyin dini ve kültürel simgecilik olarak sayılması gerektiğinden hareketle, temel insan haklarını gözeten ve farklılaşmış anlayışı benimseyen inanç ve geleneğe yaklaşmasının önemini de vurgulamaktadır.

Antik Yunan ve Roma kültürü ile şekillenen Avrupa, tarihsel olarak tartışılmaz bir şekilde Hıristiyan mirasının ürünüdür. Bu gerçeklik, Avrupa'nın Hıristiyan mirasının tanındığı ve kutlandığı çeşitli bayramlardan, resmi tatillere dek kendisini göstermektedir.[6] Avrupa'daki kilise ve devlet arasındaki özellikli ilişki son derece karmaşıktır. Okullarda bulunan dini simgeler konusunda kilise ve

---

3 Jocelyne Cesari, *When Islam and democracy meet: Muslims in Europe and in the United States* (New York: Springer, 2004), 18; Shahid Javed Burki, "The Rise of Extremist Islam." *Rising Powers and Global Governance* içinde, yazan Shahid Javed Burki, 139-159 (Maryland: Palgrave Macmillan US, 2017), 139.

4 David Martin, *The future of Christianity: Reflections on violence and democracy, religion and secularization* (New York: Routledge, 2016), 45.

5 Emma Jones, "Fair Access Versus Religious Freedom: A Difficult Balance." *Oxford Journal of Law and Religion* 5, no.2 (2016): 359.

6 Philip Jenkins, *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 23.

devletin farklı politikalar ve dini simgelerin ne olduğu konusundaki farklı görüşleri savunmaları nedeniyle bir çatışma söz konusudur.[7] Devlet, kamusal uygulamalarında, neyin dini veya kültürel simge olduğu konusunda çeşitli yorumlara yer vermektedir. Bu da ilgili devletin ulusal ve siyasi kültürü ve tarihi tarafından yönlendirilmektedir. Temelde her bir devletin dine yönelik eğilimi, sosyal bir yönelim olmasından ziyade siyasi bir konudur ve genel olarak tarihi geleneklerin ve toplumsal koşulların örüntüsüdür. Bu noktada Avrupa genelinde din ve insan hakları kavramlarına yönelik algının da farklılaşması ve çok çeşitli anlamlar çağrıştırması söz konusudur. Devletler laik bir anlayışı benimsemelerine rağmen, toplum genelince kabul görmüş dini inanca da saygı duymaktadırlar. Her ne kadar Avrupa'da yasama, yürütme ve yargı organlarının kesin bir ayrılığı söz konusu olsa da toplumca kabul görmüş dini inanışlar gündeme geldiğinde bu organların, baskın dini inanıştan yana tavır gösterdikleri çoğu durumda belirlenebilir.

Avrupa'daki Hıristiyan kiliseleri ya devlet içinde önemli bir role sahiptir ya da kilise ve kültürel ve dini simgeler, aynı zamanda hem birleştirici ve hem de bölücü bir niteliğe bürünebilirler.[8] Herhangi bir simge, o simgeye ilişkin aidiyet duygusu olmayan ancak toplumun bir üyesi olan bir bireye sunulduğunda, anlam farklılaşması yaşayan simgeler bölücü niteliğe bürünebilmektedir. Bu duruma, kadınlar için İslami bir yaşantının gereği olan başörtüsü kullanımının, bu inancı benimsemeyenlerce yadırganması ve dışlanması örnek olarak gösterilebilir. Bu özelliği ile simgelerin kamusal alanlarda kullanımı konusunda Avrupa'da giderek artan bir *önyargı* söz konusudur. Yerel mahkemeler ve AİHM nezdindeki davalarda çeşitlenen yasal tartışmalar, kültürel ve dini simgeler konusunda çok farklı tanımlar ve varsayımlar mevcuttur. Bu da tarihsel bağlamda kültürel ve dini simgeleri tanımlamada uluslararası ve yerel mahkemeler arasındaki tutarsızlık, görünür bir belirsizliğe yol açmaktadır. Bu belirsizlik, kamu okulları için neyin uygun olduğunu belirleyen hukuki düzenlemelerde de kendisini göstermektedir.

---

7 Jill Marshall. "Conditions for freedom?: European human rights law and the Islamic headscarf debate." *Human Rights Quarterly* 30, no.3 (2008): 632.

8 Peter O'Brein, *The Muslim Question in Europe: Political Controversies and Public Philosophies* (Philadelphia: Temple University Press, 2016): 113.

1.1. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Tutumu

Avrupa Konseyinin bir organı olarak 1959 yılında kurulan AİHM, çeşitli sözleşmelerin doğurduğu temel hakların kullanımında, bireylerin ve tüzel kişiliklerin gerek kendi aralarında ve gerekse devletlerle yaşadıkları aksaklıkları çözüme kavuşturmakla görevlidir. Üst bir mahkeme özelliği taşıması sebebiyle öncelikle yerel hukuk kanallarının tüketilmesi şartını arayan AİHM, sorunların çözümünde uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemiştir.[9] Türkiye, Avrupa Konseyi'nin diğer üyeleri ile birlikte, AİHM'in uluslararası standartlarına tabidir. Türkiye, yerel mahkemelerin Strasbourg kaynaklı hükümleri dikkate almalarını gerektiren 1998 tarihli Avrupa İnsan Hakları Kanununu uygulamaya koyarak AHİM'i tanımıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9 (1) *Maddesi* şu hükümleri kapsamaktadır:

Her kişi düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak din ve inancı değiştirmeyi, bireysel ya da grup halinde kamusal alanlarda veya özel alanlarda dinini ve inancını beyan etmeyi, ibadet etmeyi, dinini öğretmeyi, yaşamayı ve kurallarına uymayı kapsamaktadır.

Bu haklar sınırsız değildir ve aynı *Maddenin* 2. Bendi, inancın beyanı üzerinde bazı kısıtlamalar getirmektedir:

Kamu düzeni, sağlığın ve ahlakın korunması veya diğerlerinin hak ve özgürlüklerini sağlamak için kamu güvenliği yararına kanunlar tarafından belirlendiği ve demokratik toplumda gerekli görüldüğü hallerde bir kişinin dinini veya inancını beyan etme özgürlüğü sınırlamalara tabi olabilir.

AİHM, devletlere, bir grubun dini özgürlüğünü başka bir gruba karşı dengelemek için takdir yetkisi tanımıştır.[10] Mahkemenin Leyla Şahin'e karşı Türkiye davası örneğinde verdiği hükümde görülebileceği üzere, ulusal otoriteler ilke olarak, yerel gereksinim ve koşulları değerlendirmede uluslararası mahkemelere göre daha iyi bir konuma sahiptir. Takdir yetkisi, yerel gereksinim ve koşulların değerlendirilmesinde ulusal otoritelerin birinci derecede rol oynarken AİHM'in ikinci derecede rol oynayacağı anlamına gelir. Böylece yerel otoriteler

[9] Tom Lewis, "What not to wear: religious rights, the European Court, and the margin of appreciation." *International and Comparative Law Quarterly* 56, no.02 (2007): 395.

[10] Fabienne Bretscher, *The Swiss Judiciary and International Human Rights Bodies: A Closer Look at Muslim Religious Practices in Public Schools* (Zurich: University of Zurich, 2016), 13.

tarafından verilen kararlar esas alınmakta; ancak bu kararların Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin gereklerine uygunluğu, AİHM denetimine tabi hale gelmektedir.

AİHM bütün paydaşların çıkarları arasında adil bir denge kurulması ihtiyacını özellikle kabul etmektedir. [11] Ancak bu konu hakkında geliştirilen politikaların ulusal geleneklere bağlı olarak çeşitlilik göstermesi, diğerlerinin hak ve özgürlüklerinin korunması ya da nasıl korunacağı hakkında da görüş birliği olmaması nedeniyle gerekli olan takdir yetkisi, özellikle eğitim sisteminde dini simgelerin tartışılmasında gündemi oluşturmaktadır. Bununla birlikte, AİHM'in devletin hoşgörüsüzlüğüne en az düzeyde müdahale ve kabullenme politikasını benimsediği belirlenebilir.

AİHM, bir taraftan açık bir şekilde vatandaşların din ve vicdan özgürlüğü ile inancını beyan özgürlüğü bulunduğunu belirtirken bir taraftan da hükümlerinde laiklik ilkesine bağlı kalmaktadır. Bazı AİHM kararları tarafsızlık ilkesi yerine laiklik ilkesine uygun olarak kamusal alan tanımını yeniden şekillendirmektedir. AİHM'de görülen dönüm noktası niteliğindeki bir davada, Mahkeme laiklik ilkesinin demokrasi için bir gereklilik olduğu görüşünü doğrulayarak Türk Hükümetinin *İslami Partiyi* kapatma kararını desteklemiştir.[12] Başka bir kararda[13] Mahkeme okullardaki eğitime ilişkin olarak, laiklik ilkesinin 1 No'lu Protokolün 2. Maddesi[14] ile uyumlu olduğu yönünde bir karara varmıştır.

Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesinin devlet, din, laiklik ve insan hakları hakkındaki 1804 Sayılı Tavsiye Niteliğindeki Kararına göre, dinin Avrupa tarihinde önemli bir yeri olduğu kabul edilmekle birlikte siyasi süreçte kilise ve devlet ayrılığının sürdürülmesi gerekmektedir. [15] Bu karara rağmen Konsey ve Mahkeme dinin kamu eğitim kurumlarındaki rolü gibi konularda üye devletlerin

---

[11] Paul M. Taylor, *Freedom of religion: UN and European human rights law and practice* (Cambridge University Press, 2005), 53.

[12] Leyla Şahin'e karşı Türkiye Davası, AİHM Başvuru no: 44774/98, 29.6.2004.

[13] Hasan ve Eylem Zengin'e karşı Türkiye Davası, AİHM Başvuru no: 1448/04, 09.10.2007

[14] Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.

[15] Alicia Cebada Romero, "The European Court of Human Rights and Religion: Between Christian Neutrality and the Fear of Islam." *NZJPIL 11* (2013): 75.

farklı görüşlerini tanımada başarı gösterememiştir.[16] AİHM'de kamusal karar alma süreçlerinin sadece laik tartışmalara dayandırıldığı laik devletlerin, liberal Avrupa demokrasisinin ilkeleri ile uyumlu olduğu yönünde baskın bir görüş mevcuttur (Leyla Şahin'e karşı Türkiye). Buna paralel olarak yerel mahkemeler kararlarında, giderek artan bir şekilde insan haklarını da göz önüne bulundurmaktadır. Bunu yaparken de mahkemeler, laikliğin ideolojik doğasını hesaba katmakta başarısız olmaktadır. Mahkemelerin kararları, ailelerin dini görüşlerinin, hoşgörü ve farklılık kültürünün ezici liberal değerler tarafından baskılanması sonucunu doğurmaktadır. Bir ideoloji olarak laiklik, dini kavramların kamu hayatından dışlanmasını telkin etmekte ve giderek artan bir şekilde AİHM'in kararlarına da yön vermektedir. Tüm bu gelişmelere rağmen halen Avrupa'da sadece birkaç ülke kendisini laik olarak tanımlamaktadır. Avrupa'da kendini laik olarak tanımlayan ülkelerdeki İslam karşıtı uygulamalar, laiklik ilkesine dayandırılırken; aynı ülkelerin diğer dinlere karşı olan tutumu tezatlıklar içermektedir. AİHM, üst bir mahkeme olduğundan söz konusu tezatlık durumlarında yerel mahkeme kararlarını gözetmektedir. AİHM, yerel mahkemelerin kararlarını önemsemesine karşın Türk mahkemelerinin kararlarına aynı tutumu göstermemektedir. Türkiye'ye ilişkin kararlarında laiklik ilkesini sonuna kadar AİHM'nin, diğer ülkeleri ilgilendiren çeşitli davalarda oldukça farklı kararlar alması düşündürücüdür. Bunun yanında, kiliseyi ilgilendiren bazı özel durumlarda AİHM'in laiklik yanlısı tutumundan taviz verdiği gözlenmiştir.

2. AVRUPA HUKUKUNDA DİNİ SİMGELERİN YERİ

Simge, yalnız başına bir anlam taşımadığı halde kendisi dışındaki bir olgunun yerine geçen ve onu belirleyen, tasvir eden bir eylem veya insanlarca yapılmış bir nesnedir. Simge çoğu kez soyut durumda olan kültürel, dini veya etnik kökenli kavramları hatırlamak veya görünür hale getirmek için kullanılan somut ve görünür işaretlerdir.[17] Toplumlar tarafından benimsenen semboller, tarihsel süreçte genişleyerek ilk anlamından farklı ve daha karışık anlamları da içeren

[16] Tariq Modood, "State-Religion Connections and Multicultural Citizenship." *Religion, Secularism, and Constitutional Democracy* içinde, yazan Jean L. Cohen ve Cecile Laborde, 182-203 (New York: Columbia University Press, 2016), 183.

[17] Susanne K. Langer, *Philosophy in a new key: A study in the symbolism of reason, rite, and art* (London: Harvard University Press, 2009): 48.

bütünlüğe erişebilir. Simgecilik ise çok geniş anlam içeren bilgi ve hakikatlerin, basitleştirilmesi ve gerçekte farklı anlamlara gelen somut öğeler yardımıyla günlük yaşamda kasıtlı ve istemli olarak kullanılmasıdır.

Dünya üzerindeki neredeyse tüm dinler, simgeleri yoğun şekilde kullanmaktadırlar. Dini simgeler basit bir haberleşme veya aidiyet belirleyicisi olmaktan ziyade çoğu kez o dinin tarihsel gelişimi ve felsefesini yansıtmakta ve yüzyıllardır değiştirilmeden kullanılagelmektedir.[18] Dini simgeler, aynı zamanda o dine inananların ortak kültürü, tarihi ve yaşam biçimini de yansıttığı için manevi bir anlam da ihtiva etmektedir. Dini simgeleri diğer simgelerden ayıran önemli bir *özellik*, dini simgelerin değiştirilemez olmasıdır. [19] Dini simgeler, insanların dini yaşantısının önemli bir parçası olmakla birlikte bu simgelerin çoğu kez sosyal sistemin farklı alanlarına taşındığı görülmektedir. İnsanlar dini simgelere önem vermekte ve bu önem derecesinin yoğunluğu ölçüsünde söz konusu simgeleri kamusal alanlara taşımaktadırlar.

2.1. Hukuk ve Dini Simgecilik

Haç, balık ve tespih gibi dini simgelerin devlet okulları dâhil olmak üzere kamusal alanda kullanılması, Avrupa'da uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Bu dini simgeler çoğunlukla Hıristiyan simgeleridir ve İsa figürlü haç, normal haç, Meryem Ana imgeleri, İsa ve azizlerin ikonları gibi geniş yelpazedeki Hıristiyan imgelerini içermektedir. [20] Birçok kişi bu Hıristiyan simgelerin Avrupa halklarının ruhunu, karakterini, estetik eğilimlerini oluşturma işlevi gördüğüne ve halen kültürel ve dini simgecilik arasında zengin bir etkileşim olduğuna inanmaktadır. Dini simgeler, toplum değerlerini yansıtan zengin bir gelenek yaratmakta ve dayanışmayı sağlamada yardımcı bir rol üstlenmektedir.

Günümüzdeki tartışmalar dikkate alındığında dini simgeleri, geçmişin kültürel mirasına indirgemek de kolaycılık olmaktadır. Devlet okullarında dini

---

[18] Mircea Eliade, *Patterns in comparative religion* (Lincoln: Universiy of Nebraska, 1996), 46.

[19] Michel Weber, "Symbolism, Its Meaning and Effect: The Universal Algebra of Culture." *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy* 12, no.1 (2016): 353-354.; Knight Dunlap, *Religion: Its function in human life: A study of religion from the point of view of psychology* (New York: McGraw-Hill publications, 1946), 113.

[20] Gladys Âmânda Reichard, *Navaho religion: a study of symbolism* (New Jersey: Princeton University Press, 2014), 43.

simgelerin yasaklanması ile ilgili Avrupa'daki ilk kanun, 2004 yılında Fransa'da yürürlüğe girmiştir.[21] Bu kanun öğrencilerin çarpıcı bir şekilde bir dini inancı gösteren simge veya kıyafetleri giymelerini veya takmalarını yasaklamıştır. Bu Fransız kanunu bütün dinlerin simgelerine uygulanmış, ancak tartışma daha çok Müslüman kökenli kız öğrenciler üzerinde yoğunlaşmıştır. Sadece İslami başörtüsünün yasaklanmasının ayrımcılığa ve toplumsal tepkilere yol açacağı düşüncesi ile büyük Hıristiyan sembolleri de okullarda yasaklanmıştır. Bazı Alman eyaletleri ve İsviçre kantonları da devlet okullarında öğretmenlerin özellikle başörtüsü de dâhil olmak üzere dini simgeleri giymelerini yasaklamıştır. Yalnız, din dersine giren rahibe ve rahipler bu yasak kapsamı dışında bırakılmıştır. Avrupa ülkelerinde, Hristiyanlığa yönelik pozitif din ayrımcılığının kamuoyunda tartışılmaması dikkat çekicidir. Bunun yanında İslam ve diğer dinlere ait simgelerin okullarda yasaklanması, kamuoyunda ve kilise çevrelerinde bir başarı olarak görülmüştür.

Yerel kanunlar yerel tarihi koşullara göre önemli ölçüde değişmektedir. Bu kanunların bir başka özelliği de baskın durumdaki Hıristiyan kültüre büyük ölçüde sempati göstermesidir.[22] Bu durum, beraberinde yerel mahkemelerin azınlıktaki dinlere karşı ayrımcı tutumlarından kaynaklanan devlet hoşgörüsüzlüğü eleştirisini getirmektedir. Özellikle son dönemde artan milliyetçilik, yabancı düşmanlığı, İslam karşıtlığı ve göçmen sorunu, Avrupa kamuoyunda genelde dini simgelerin ve özelde ise İslami simgelerin kamusal alanlarda ve özellikle okullarda yasaklanmasını haklı görülmektedir. Avrupa genelinde kiliseye gitme oranı azalsa da kendini bir Hristiyan olarak tanımlayan bireylerin sayısında önemli bir artış söz konusudur. Toplum içinde giderek artan din yanlısı görüş, devlet organlarına ve özellikle de mahkemelere etki etmektedir. Böylesi bir durum kamuoyunun liberal ve laik değerlerden uzaklaşarak giderek kilise ek-

[21] Tariq Modood, "2011 Paul Hanly Furfey LectureIs There a Crisis of Secularism in Western Europe?" Sociology of Religion 73, no.2 (2012): 132.

[22] Javier García Oliva. "Religious Dress Codes in the United Kingdom." *Religion in Public Spaces: A European Perspective* içinde, yazan Silvio Ferrari ve Sabrina Pastorelli, 217 (London: Routledge, 2016), 218.

senine kaymasına yol açmaktadır. Yerel mahkemelerin dinler arasındaki bu ayrımcı tavrının altında toplumdaki inanç farklılaşmasının olduğu fikri dikkat çekicidir.

Dini bir simge devlet okulları, hastane, mahkeme veya diğer kamu binalarında devlet otoritesinin dili olarak kullanıldığında laik ve ideolojik gerilim yükselişe geçmektedir. [23] Devlet okullarında öğrenci ve öğretmenlerin dini simge kullanımının yasaklanması yönündeki Fransız örneğinde kanunun gerçek amacı, Müslüman kız öğrencilerin başörtüsü kullanımının yasaklanmasıdır. Öte yandan bu Kanun okullarda küçük dini simgelerin kullanılmasına izin vermiştir. Bu kapsamda devlet okullarından dini kimlik işaretlerinin yasaklanması ile ilgili "haç davaları" olarak adlandırabileceğimiz birçok olay mevcuttur.

Okullardaki dini simgecilik söz konusu olduğunda iki farklı kategoriden bahsedilebilir. Birincisi, Avrupa çapında yaygın olan ve devlet tarafından kurulup finanse edilen Hıristiyan okullarıdır. İskoçya ve Hollanda örneğinde olduğu gibi bu destek, finansmanın tamamının devlet tarafından yapılmasını kapsamaktadır. Buna karşın, İngiltere ve Almanya'da kısmi finansman söz konusudur. Laik kimliğini ön planda tutan Fransa dahi Katolik okulları sübvanse etmektedir.[24] Bu okullardaki dini simgecilik kullanımı henüz yargı sürecine taşınmamış olmasına karşın toplumda giderek artan tartışmaların olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca tamamen devlet tarafından finanse edilen kilise okullarında dahi dini simgecilik, devletin kamusal dilinin bir parçası olarak görülmemektedir. Okullardaki dini simge kullanımına ilişkin ikinci kategoriyi devlet okulları oluşturmaktadır. Öğrencilerin devam zorunluluğu nedeniyle bireyler bu okullara bağımlıdır; böylece çocuklar da "haç" sembolü ile karşılaşmaktan kaçamazlar. Mahkemelerdeki

[23] Henry J. Steiner, Philip Alston ve Ryan Goodman. *International human rights in context: law, politics, morals: text and materials* (New York: Oxford University Press, 2008), 142-146.

[24] Benjamin J. Kaplan, *Divided by faith: Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Boston: Harvard University Press, 2009), 112-114; Christian Joppke, "Pluralism vs. Pluralism." *Religion, Secularism, and Constitutional Democracy* içinde, yazan Jean L. Cohen ve Cecile Laborde, 89-112 (New York: Columbia University Press, 2016), 92; Tobias Lock. "Of Crucifixes and Headscarves: Religious Symbols in German Schools." *Law, Religious Freedoms and Education in Europe* içinde, yazan Myriam Hunter-Henin, 347-369 (Farham England: Ashgate Pub. Co. 2011), 351.

yargı sürecine taşınan konu da okullardaki haç işaretleridir. Bu makalede tartışılan da ikinci kategoridir ve konu ile ilgili olarak yerel mahkemelerde görüşülen üç dava ele alınacaktır. Bu davalardan biri de AİHM'ne taşınmıştır.

2.2. Bavyera Eyaleti Haç Davası

Almanya'da Baden-Wuttemberg, Kuzey Ren Westphalia, Hesse, Rhineland Palatinate, Saarland ve Thuringia v.b. eyaletler devlet okullarında duvarlara haç asılmasına izin vermektedir. Brandenburg, Macklenburg, Batı Pommerya ve Hamburg v.b. eyaletler ise devlet okullarında haç asılmasını yasaklamıştır. Sadece Bavyera eyaleti devlet okullarında her sınıfta haç asılmasını kanunlarla zorunlu kılmıştır.[25] 1991 yılında Rudolf Steiner'in mistik öğretilerinin takipçisi olan Çinli ve Alman çift çocuklarının devam ettiği okul aleyhinde eyalet mahkemesinde dava açmıştır. Çocuklarının, Bruckmuehl kasabasında bir ilköğretim okuluna kayıtlı olması ve çiftin çocuklarını ideolojik olarak tarafsız yetiştirmek istemesi talebiyle okul yönetimi aleyhine dava açmışlar ve sınıftaki haça karşı çıkmışlardır. Dava Regensburg İdare Mahkemesinde görüşülmüş ve çiftin talebi reddedilmiştir. 10 Ağustos 2010 tarihinde davacı çift Karlsruhe'deki Federal Anayasa Mahkemesine başvurmuştur. Mahkeme eyaletlerin sınıflarda haç bulundurulması yönündeki hukuki düzenlemelerin Alman Anayasasının ihlali olduğu yönünde görüş bildirmiştir. Mahkeme kararını negatif dini özgürlük, başka bir ifade ile dini veya ideolojik ikna sürecini reddetme kavramına dayandırmıştır. Karar 3'e karşı 5 oyla kabul edilmiştir ve kararda sınıflarda haç asılması, okulların dini ve ideolojik yönlendirme sınırlarının ihlali olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki Federal Anayasa Mahkemesi, sınıflarda haç bulundurmanın değil, haç bulundurulmasının eyalet kanunları ile zorunlu kılınmasını Alman Anayasasına aykırı bulmuştur.

Mahkeme kararına karşı toplumsal ve siyasal tepki oldukça güçlü olmuştur. Mum yakma mitingleri, sessiz protesto yürüyüşleri ve son olarak da Münih'te üç yüz bin kişinin katılımı ile büyük ölçekli gösteriler düzenlenmiştir. Bav-

[25] Joseph HH. Weiler, "Lautsi: crucifix in the classroom redux.", *European journal of international law= Journal europeen de droit international* 21, no.1 (2010): 1; Howard Caygill ve Alan Scott, "The basic law versus the basic norm? The case of the Bavarian crucifix order." *Political Studies* 44, no.3 (1996): 508.

yeralılar haçı kendi kültürlerinin ve yaygın değerlerinin bir simgesi olarak görmektedir.[26] Eyalet hükümeti bu karar üzerine yeni bir kanun yürürlüğe koymuştur. Yeni kanuna göre, okullarda asılan haçlar korunmaktadır. Ancak velilerden, okulda bulunan dini simgelere karşı, inanç veya felsefi düşünce temelli makul bir şikâyet geldiğinde, okul yönetimi ile veli arasında arabuluculuk yapılmalıdır. Çözüme ulaşılamadığı durumlarda nihai kararın mahkemeler tarafından verilmesi zorunludur.[27] Alman Anayasa Mahkemesi, bir veli veya öğrenci itiraz ettiği takdirde sınıflardaki haçın indirilmesi yönünde karar almıştır. Bu konudaki yeni eyalet kanunu ise daha çok toplumun konu ile ilgili hassasiyetini dikkate almaktadır. Bavyera'daki ortak politik görüşe göre, dini azınlıklar çoğunluğa müdahale etmemeli ancak dini uygulamalarında özgür olmalıdırlar. Almanya'daki siyasi partiler, söz konusu kanunda yapılan değişiklikleri Bavyera Eyalet Anayasa Mahkemesine taşımışlardır. Bunlara ek olarak daha önce okullarda haç asılmasını protesto eden veliler de dava sürecine dâhil olmuştur. Ancak çabaları sonuçsuz kalmış ve 1997'de Bavyera Eyalet Anayasa Mahkemesi söz konusu kanunda yapılan düzenlemelerin anayasal olduğu yönünde karara varmıştır. Aynı yıl Berlindeki Federal İdare Mahkemesi de bahsi geçen kararı destekleyici nitelikte karara varmıştır.

İlk Bavyera Mahkemesi (İdare Mahkemesi) haçın genel Batı Hıristiyan geleneğinin değerli ve önemli bir simgesi olduğu gerekçesiyle velilerin talebini reddetmiştir. Dava ilk defa Anayasa Mahkemesi huzurunda görüşüldüğünde ise Mahkeme devlet okullarında haç asılmasının anayasaya uygun olmadığı yönünde karar varmıştır. Bu karar da açıkça beyan edilen nokta haçların kaldırılmasının ve gelecekte asılmasının engellenmesini gerektirmediğidir. 1997'den beri Bavyera okullarından haç simgesinin kaldırılmasına yönelik başka çabalar da mevcuttur. 2006'da geçmişte papazlık eğitimi alan bir öğretmen şu anda ateist olmasından dolayı haç simgesini psikolojik bir yük olarak gördüğü gerekçesi ile

[26] Carla M. Zoethout, "Religious symbols in the public school classroom: a new way to tackle a knotty problem." *Religion and Human Rights* 6, no. *3* (2011): 287; Leora Auslander, "Bavarian Crucifixes and French Headscarves Religious Signs and the Postmodern European State." *Cultural Dynamics* 12, no.3 (2000): 283-309.

[27] Emma E. Rowe, "Politics, religion and morals: the symbolism of public schooling for the urban middle-class identity." *International Studies in Sociology of Education* (2016): 9.

sınıfından kaldırmıştır. Öğretmenin bu eylemine karşılık Augsburg Mahkemesi haçın yeniden sınıfa asılması yönünde karar vermiştir.[28]

2.3. Romen İkon Davası

1989 yılında komünist rejimin yıkılmasından sonra, Hıristiyanlık, Doğu Avrupa ve Rusya'da daha önce kaybettiği kamusal alanların bazılarını yeniden elde etmiştir. Bu yeniden dönüşün işaretlerinden birisi de yerel toplumsal teşebbüslerle ikonların yeniden devlet okullarında asılmasıdır.[29] Buna karşın, 2005 yılında bir aile, çocuklarının okulunda bulunan ikonları ve diğer dini simgeleri şikâyet etmiştir. Romanya'daki Bazau kasabasında felsefe öğretmenliği yapan Emil Moise, kendi çocuğunun okulu da dahil olmak üzere, bütün devlet okullarında bulunan dini simgelerin kaldırılması talebi ile yerel mahkemeye başvurmuştur. Moise, bu imgelerin okullarda teşhir edilmesinin ateistlere ve diğer Hıristiyan mezheplerine karşı ayrımcılık niteliği taşıdığı ve Kilise ve Devletin ayrılığı ilkesine aykırılık taşıdığı savlarını ileri sürmüştür. 27 Mart 2005'te Buzau Mahkemesi "Okulun ortak kullanım alanlarında dini simgelerin asılmasının din, vicdan ve düşünce özgürlüğü ile eşitlik ilkesini ihlal etmediği ve davacının çocuğuna karşı ayrımcı bir nitelik taşımadığı" yönünde karara varmıştır. Moise bu yerel mahkemenin bu kararı üzerine 2006 yılında Yargıtay'a müracaat etmiş ancak Yargıtay yerel mahkemenin kararını onaylamıştır. İç hukuk yollarından herhangi bir sonuca ulaşamayan Moise, Ulusal Ayrımcılıkla Mücadele Komisyonuna şikâyet başvurusunda bulunmuştur. Bu komisyon, 2001 yılında kurulan ve Romen hükümetinin Romen ve Avrupa ayrımcılık karşıtı kanunlarını uygulamak üzere görevlendirilmiş bir kurumudur.

Komisyon, Eğitim Bakanlığına, Devletin laik karakterine saygı göstermesini ve dini simgelere yalnızca din eğitimi derslerinde veya din eğitimi için düzenlenen mekânlarda yer verilmesini tavsiye etmiştir.[30] Komisyonun kararına toplum, basın ve bu karardan hoşnut olmayan siyasetçiler tarafından güçlü bir

---

[28] Anat Scolnicov, "On a Wing and a Prayer: Indirect Religious Discrimination in the European Court of Human Rights." *Oxford Journal of Law and Religion* 5, no.1 (2016): 159.

[29] Gizela Horváth ve Rozalia Bako. "Religious icons in Romanian schools: text and context." *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 8, no. *24* (2009): 195; Ştefan Dorondel, "Orthodoxy, nationalism, and local identities: a Romanian case study." *Ethnologia Balkanica,* no.06 (2002): 133.

[30] Gizela Horváth ve Rozalia Bako. "Religious icons in Romanian schools", 197; Ştefan Dorondel, "Orthodoxy, nationalism, and local identities", 136.

tepki gösterilmiştir. Eğitim Bakanlığı yerel toplumların, okullarda dini simgelerin teşhir edilmelerine ilişkin kendi kurallarını geliştirmeleri yönünde bir yönerge yayınlayarak çoğulculuk ilkesi adına okullarda haç teşhir edilmesini savunmuştur. Bakanlık ayrıca, Ayrımcılık Konseyinin tavsiye kararına karşı Şubat 2007'de yasal mücadele başlatmıştır. Romanya Yüksek Mahkemesi 2393/2008 sayılı Kararı ile Ayrımcılık Konseyinin kararını sadece öğretmenler, öğrenciler ve aileler tarafından karar verilmesi gereken özel konulara devletin müdahalesini öngördüğü gerekçesi ile yasadışı ilan etmiştir. Oysa Ayrımcılık Konseyi, Yüksek Mahkeme tarafından yasadışı ilan edilen tavsiye kararını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine dayandırarak almıştır.

Eğitim Bakanlığı, okullardaki ikonların, Bakanlık emri ile değil sivil toplum teşebbüsü ile yerleştirildiği savını ileri sürmektedir. Bu mantık "Romen halkı Ortodoks'tur, Hristiyan'dır ve dindardır" savlarına dayanmaktadır.[31] Bu varsayım sivil toplum tarafından tartışılmadan kabul görmüştür. Bu durum ile ilgili olarak Din İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanlığı, ikonların dini saygı nesneleri değil özgürlük simgeleri olmalarının yanında, Romanya'nın ruhani ve kültürel mirasının ifadeleri olarak görüldüklerinden güçlü milli simgeler oldukları savını kanıt olarak Ayrımcılık Komisyonuna sunmuştur. 11 Haziran 2008 tarihindeki Romanya Yüksek Mahkemesi kararı, dini simgelerin Romen okullarında teşhir edilmelerinin bir hak olduğunu onaylamıştır.

2.4. İtalyan Haç Davası

İsa figürlü haç ve normal haç İtalyan kültürünün ve geleneğinin tamamlayıcı unsurları arasında yer almaktadır. 1920'lerden itibaren İtalya'daki sınıflara haç koymak zorunludur. Bu tarihlerden önce de kamusal alanlarda ve özellikle sınıflarda haç kullanımı oldukça yaygındı. Haç, şu anda birçok devlet dairesinde, mahkemelerde ve hastanelerde demirbaş niteliğindedir.[32] İtalyan Devlet okullarında haç teşhiri ile mücadeleye ilişkin ilk yasal karar, İskoçya doğumlu İslam dinini sonradan benimsemiş olan Adel Smith adlı şahsın müracaatı üzerine 2003

[31] Peter Schreiner, "Religious education in the European context." *Crossings and Crosses: Borders, Educations, and Religions in Northern Europe* içinde, yazan Jenny Berglund ve Peter Thomas Lundén, 139-154 (Boston: CPI Books Gmbh, 2015), 142.

[32] Paolo Ronchi, "Crucifixes, margin of appreciation and consensus: the Grand Chamber ruling in Lautsi v Italy." *Ecclesiastical Law Journal* 13, no. 03 (2011): 289.

yılında verilmiştir. İtalyan bir Müslüman ve İtalyan Müslümanlar Birliği lideri olan Adel Smith, haçı, üzerinde küçük bir beden olan iki tahta sopa olarak tanımlamaktan ziyade önemli bir dini imge olarak görmüş ve çocuklarının eğitim gördüğü sınıfta haç yanında Kur'an simgesinin teşhir edilmesi için okul yönetimine başvurmuştur. Bu başvurunun, okul yönetimince kabul edilmemesi üzerine orta İtalya'da L'Aquila Mahkemesine başvurmuştur. Mahkeme, dava sürecinin başında haçın indirilmesi yönünde ihtiyati tedbir kararı alsa da Adel Smith davayı kaybetmiştir.

Devlet okullarında haç asılmasına ilişkin ana hukuki mücadele "Lautsi'ye karşı İtalya: İtalyan Haç Davası" olarak bilinmektedir.[33] Bu dava 2000 yılında Fin kökenli İtalyan vatandaşı Soile Lautsi adlı şahsın Abano Terne kasabasındaki okul yönetimine çocuğunun sınıfından haçların kaldırılmasını talep etmesi üzerine başlamıştır. Okul yönetimine ilettiği talebine dayanak olarak İtalyan Yargıtay'ının oy verme kabinlerinde haç bulundurmanın İtalyan Devletinin dini tarafsızlığına aykırı olduğu yönündeki hükmüne dayandırmıştır. Lautsi, okulda haç simgesi bulundurmanın, çocuğunu düsturunda yetiştirmek istediği laiklik ilkesine aykırı olduğunu düşünmektedir. Okul yönetimi haçın sınıflardan kaldırılmaması yönünde bir karara varmış ve Eğitim Bakanlığı da bu olayı takiben sınıflarda haç asılması uygulamasının devamı yönünde bir yönerge yayınlamıştır. Bu gelişme üzerine Lautsi, Temmuz 2002'de Bakanlığın yayınladığı yönergenin tarafsızlık ilkesini kamu lehine ihlal ettiği gerekçesi ile Veneto Bölge İdare Mahkemesine başvurmuştur. Mahkeme haçın dini bir simge değil ülkenin kimliğinin ve tarihinin simgesi olduğu yönündeki Devlet kurumlarının görüşünü desteklemiştir. Dava daha sonra Anayasa Mahkemesine taşınmış, burada hükümet haçın sadece dini bir simge olmayıp aynı zamanda anayasada İtalyan Senatosu ve İtalyan kimliğinin simgesi olan bayrak olarak tanımlandığı gerekçesi ile haç teşhirinin tarafsız bir uygulama olduğu savını ileri sürmüştür.

Mahkeme, Şubat 2006'da haçın İtalyan anayasasının laik değerlerinden biri haline geldiği ve sivil hayatın değerlerini temsil ettiği gerekçeleri ile Lautsi'nin taleplerini reddetmiştir. Bu gelişme üzerine Lautsi Temmuz 2006'da

[33] Malcolm D. Evans, "From cartoons to crucifixes: current controversies concerning the freedom of religion and the freedom of expression before the European Court of Human Rights." *Journal of Law and Religion* 26, no.1 (2010): 352.

AİHMne başvurmuştur. Mahkeme haçın, öğrenciler tarafından kolaylıkla dini bir simge olarak anlaşılabileceği ve öğrencilerin kendilerine gösterilen dinin (Katoliklik) özelliklerine uygun olarak eğitilecekleri yönünde karara varmıştır. Mahkemeye göre bu karar da bazı öğrenciler (ateistler ve dini azınlıklar) için rahatsız edici olabilecektir. Temel olarak inanmama özgürlüğü (Sözleşme tarafından din özgürlüğü kapsamında güvenceye alınmıştır) yalnızca dini hizmetlerin veya din eğitiminin yokluğu ile sınırlandırılamayacağı, aynı zamanda inancı ifade eden uygulama ve simgeleri de kapsamaktadır.[34] Bu karara ilişkin Avrupa Birliği ülkelerindeki yaygın görüş, İtalyan Devletinin bireylerin bağımlı oldukları kamusal mekânlarda inanç dayatmaktan kaçınması ve dini tarafsızlığa riayet etmesi yönündedir.

AİHM kararı, okullarda bir simgenin zorunlu olarak teşhirinin, ailelerin çocuklarını kendi inançları doğrultusunda eğitmelerine aykırı bir durum olduğunu belirtmesi açısından önemlidir. Ayrıca söz konusu karar, çocukların inanma ve inanmama özgürlüğünün kısıtlanması olarak da algılanmaktadır. [35] Eğitimde çoğulculuk ilkesinin gözetilmesi demokratik toplumun korunması için zorunludur. Mahkeme İtalya'nın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. Maddesini eğitim hakkı ile birlikte (1 No'lu Protokolün 2. Maddesi) ihlal ettiği yönünde oy birliği ile karara varmıştır.[36] Mahkeme çocukların haçı dini bir simge olarak görebilecekleri hususunda ısrarcıdır. İtalya Avrupa Konseyi ve sözleşmeden kendiliğinden resmi olarak çekilmediği sürece bu hükmü görmezden gelemez. İtalya, Avrupa Konseyi Bakanlar Kuruluna karar uygulanmadığı takdirde nedenleri hakkında bilgi vermek zorundadır. İtalya söz konusu kararı uygulayacağını göstermiştir. Bununla birlikte ulusal hukuki düzenlemeleri, Bavyera örneğinde olduğu gibi de düzenleyebilecektir. Mahkeme bu konuyu üye devletlerin kararlarına bırakmak yerine kendisi davayı görmeyi tercih etmiştir. AİHM'nin din ve devlet işlerinin ayrılması konusunda ve Avrupa'nın farklı ülkelerindeki farklı eğitimsel gelenek ve sistemleri yok sayan devlet okulları hakkında Fransız usulünü bütün Avrupa'ya yayacağı izlenimi vermektedir. AİHM, Türkiye örneğinde olduğu gibi, İtalyan mahkemelerinin bu konuyu ele almalarına izin vermemiş ve

[34] Paolo Ronchi, "Crucifixes, margin of appreciation and consensus", 291.

[35] Henry J. Steiner, Philip Alston ve Ryan Goodman. *International human rights*, 122.

[36] Paolo Ronchi, "Crucifixes, margin of appreciation and consensus", 293.

yerel mahkeme kararlarını göz ardı etmiştir. AİHM'nin kararına tek destek sınıflardan haçların çıkarılmasını dile getiren en büyük İtalyan öğretmen sendikası CGIL Scuola'dan gelmiştir.

3. TARTIŞMA

Devlet okullarına dini simge kullanımına ilişkin yerel mahkemeler ve AİHM'nin kararları üzerinde yapılan çalışmalardan, *iki grup* merkezi tartışma konusu ortaya çıkmaktadır. Birinci grup tartışma, yasal süreçler karşısında bazı yerel mahkemelerin ve yasa yapıcıların dini simgelerin anlamlarını laikleştirme ve böylece onları dini simge olarak değil kültürel terimlerle yorumlama eğilimi etrafında dönmektedir. İkinci grup tartışma ise, İtalyan haç davasında olduğu şekliyle AİHM'nin düşünce ve yorumlarına yön verir gibi gözüken laiklik ilkesinin reddedilmesi etrafında şekillenmektedir.[37] Bu durum, Leyla Şahin'e karşı Türkiye ile Hasan ve Eylem Zengin'e karşı Türkiye davalarındaki "bir kimsenin dinini beyan etme hakkı, laiklik ilkesini savunma amacıyla kamu düzeni esasında kısıtlanabilir" hükmünde de görülmektedir. Benzer mantık Lautsi'e karşı İtalya davasında olduğu gibi yargıçların, haç kullanımının demokratik toplumun korunmasına nasıl hizmet edeceğini anlayamadıklarında da kullanılmıştır. İtalyan hükümeti devlet okullarında haçın varlığını savunurken; haçın, ülkede eğitimsel çoğunluğa hizmet ettiği savını ileri sürmektedir. Ancak yargıçlar adaletin, toplumdaki çoğunluğa göre değil tamamının haklarını gözetmesi gerektiğini bildirmiştir. İtalya örneğinden hareketle Avrupa'da, toplumun çoğunluğunun benimsediği din üzerinden yapılan tartışmalarda, laikliğin ve eşitliğin göz ardı edilmesi ve adalet kavramının doğasının bile tartışmaya açılması ilgi çekicidir.

İlk grup tartışma konularında da görüldüğü üzere bazı yerel mahkemeler ve siyasetçilerin, haçın kültürel özelliğini veya İsa ikonunu, *milli miras* olarak vurgulamalarına rağmen, AİHM, haçın, dini özelliği olduğunu vurgulamaktadır.[38] Avrupa kamuoyunda, herhangi bir ulusunun gelenekleriyle Hıristiyan

---

[37] Wasif Shadid ve P. Sjoerd Van Koningsveld, "Muslim dress in Europe: debates on the headscarf." *Journal of Islamic Studies* 16, no.1 (2005): 35-40.

[38] Siebren Miedema, "Contexts, debates and perspectives of religion in education in Europe." *Contexts, deReligion and Education in Europe: Developments, contexts and debates* içinde, eds: Robert Jackson, Siebren Miedema, Wolfram Weisse ve Jean-Paul Willaime, 267-283 (München: Waxmann, 2007), 268.

inancı ilişkilendirilmektedir.[39] Bu sav da, herhangi bir toplumun baskın dini inançları, değerleri ve uygulamalarının, uzun süreli kültürel gelenek ve tarihlerinde kök saldığı yönündeki düşünceden kaynaklanmaktadır. Bu düşünceye göre de Hıristiyan inançlarını kabul ettikleri ve uyguladıkları takdirde, dini gelenekler, insanların değerlerini ve uygulamalarını şekillendirmektedir.

Asad, toplumsal kanıtların, laikliğin ülkeden ülkeye farklılık göstermesi ve genelde de kilisenin sürekli olarak gerilemesine yol açması nedeniyle Batı Avrupa'nın istisnai bir konumu olduğu yönünde yorumda bulunmaktadır.[40] Buna karşın, kiliseye devam düzeyinin düşük olmasına rağmen İtalyan toplumunda Katolik kültürünü ve diğer Hristiyan gelenekleri sahiplenme durumu da söz konusudur. İtalyan kamuoyu, Avrupa'nın diğer ulusları gibi Katolik dini değerler sistemine sahip olduğunu bütünüyle beyan etmektedir. Bu değerler sadece Kilise tarafından değil sosyal sistemin önemli parçaları olan eğitim sistemi ve medya tarafından da aktarılmaktadır. Her ne kadar laik devlet yapılanması içinde olsalar da Katolik mezhebinin simgesel mirası, bu toplumlar üzerinde derin bir iz bırakmıştır. Geleneksel olarak kullanılagelen dini simgelerin, diğer dinler veya inançların simgelerinin kullanımını meşrulaştırması söz konusudur. Avrupa'da kamusal alanlarda hem geleneksel Hristiyan simgelerini kullanarak ve hem de diğer din ve inançların simgelerinin kullanımını yasaklama eğilimi içinde olan yaygın tutum, bireylerin kamusal alanlarda, dini inançlarının gereği gibi yaşama özgürlüğüne ilişkin önemli bir çifte standart oluşturmaktadır.

Dinler, birbirine belli değerlerle bağlanmış dengeli bir toplumsal yaşam oluşturmak amacıyla çeşitli simgeler oluşturabilir. Söz konusu simgelerin bireyler tarafından aktif olarak kullanılmasıyla dinler, bireylerde dinin kamusal alanlarda varlığına ilişkin duygusal tepki veya toplumsal üyelik hissi uyandırabilir.[41] İnanç paylaşımı ve toplu etkinlikler, bir cemaat oluşturup insanları bir araya getirebilir. Dinler, ayrıca ahlaki ve toplumsal konuları ele almada ve bunlara ahlaki ve toplumsal gelişmelerle birlikte anlam kazandırmada bir çatı ve bir sistem

---

[39] Nezar AlSayyad ve Manuel Castells, *Muslim Europe or Euro-Islam: politics, culture, and citizenship in the age of globalization* (Lanham: Lexington Books, 2002), 162.

[40] Talal Asad, *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam* (London: JHU Press, 2009), 113.

[41] Edward W. Said, *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world (Fully revised edition)* (London: Random House, 2008), 62.

oluşturur. Martin, dinlerin, son derece belirgin toplumsal özelliklere sahip olması nedeniyle halkların kimliğine derinlemesine nüfuz ettiği savını ileri sürmektedir.[42] *Din* bireysel olduğu kadar toplu bir girişimdir. Bireyin belli bir toplumun ortak dini inancını taşıması, belli bir aidiyet hissi oluşturur ve bu haliyle dinler toplumsal çimento rolü üstlenir. Toplum genelinde yaygın bir inanan kitlesine sahip olan dinlere yine kamusal alanlarda pozitif bir müsamaha gösterilmesi anlamlı karşılanabilir. Oysa günümüz dünyasında kamusal alanlar, tek bir dinin ve inanışların oluşturduğu yapılar değildir. Aksine modern kamusal alanlarda birden çok dinin ve dünya görüşünün bir arada yaşaması gerekmektedir.

Kamusal alanlarda dini simgelerin kullanılmasıyla ilgili belirgin bir kamu politikası geliştirme noktasında AİHM, herhangi bir siyasi veya kültürel uzlaşmayı tanımama eğilimindedir. Buna karşın okullarda haç veya ikon benzeri dini simgeler görmeye devam edilmektedir. Bir dini simgenin kamu otoritesinin kararı ile teşhir edilmesi ile öğrencinin kendi isteğince kullanması arasında farklılıklar bulunmaktadır. Avrupa'da çoğu devlet görünürde bireylerin dini simgelerine hoşgörü göstermemektedir. Bununla birlikte kamuoyunda dini simgelerin kullanımını destekleyici bir tutum oluştuğu durumlarda, laiklik ilkesini bir tarafa bırakan devlet organları, kamunun kullandığı dili kullanmaktadır.[43] Bunlara ek olarak laikliğin devletin temelini oluşturduğu düşünülen ülkelerde, din ve anayasal kimlik arasında da ayrık bir ilişkiye rastlanmaktadır.[44] Din bir inanç olarak bir doktrine vurgu yaparken bir kimlik olarak ise bir gruba ait olmayı vurgulamaktadır.[45] Avrupa'da çoğu ülkede bir kimlik olarak algılanan din kavramı, paylaşılmış teolojik inançlar üzerinde daha az durmakta ve daha çok ortak tarih, kültür ve gelenekler üzerine yoğunlaşmaktadır. Avrupa içinde çeşitli laik gruplar ile Hristiyanlık dışı dini inanışlara sahip olan bireyler, çoğu İslam dinine vurgu yapan ve dini simge olarak görülen nesnelerin teşhir edilmesini veya kullanımının yasaklanmasını, bunun yanında Hristiyanlık dinine ait simgelerin kamusal alanlarda özgürce kullanılmasını bir tür ayrımcılık olarak görmektedir. Buna karşın yerel mahkemeler ve kanun yapıcılar, dini simgelerin kamusal alanlarda

---

42 Mircea Eliade, "Patterns in comparative religion", 3-5; Knight Dunlap, "Religion: Its function in human life", 13.

43 Jocelyne Cesari, "When Islam and democracy meet", 106-112.

44 Stefan Dorondel, "Orthodoxy, nationalism, and local identities", 122.

45 Philip Jenkins, "The Next Christendom", 63-66.

kullanımıyla ilgili davalarda, toplumun genel dini inanışlarına ters düşmeme eğilimi içindedirler. Mahkemelerin bu tutumuyla laiklik, çoğu durumda toplumun ortak dini ve kültürel değerlerine kurban edilmektedir. Bu görüşe göre Hıristiyan simgeleri, devletin temel ilkelerine bir tehdit unsuru değildir, çünkü bu simgeler dini olmaktan ziyade kültürel özellikler taşımaktadır.

İkinci grubun tartışmasında, AİHM'nin dini simgeciliği basitçe tarihi ve kültürel işaretler olarak görmeyi reddederek tarafsız konumunu korumak için laik bakış açısını benimsemesi konu edilmektedir. AİHM'in kararına göre, verilen eğitimin amacı, öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmektir.[46] Kamusal eğitim bağlamında, İtalya Devleti'nin de dini tarafsızlığını gözetmesi gerekir. Martin'in, bu konudaki yorumu şöyledir: [47]

İnsan hakları doktrininde vücut bulan normatif sistemin laik karakteri, bu sistemin kavranmasında zorunluluk arz etmektedir. Bu sistemin bütün öngörüleri, değerleri, kavramları ve amaçları, insan merkezli dünya ve metafizik öngörüler ve dünyevi yetkenin dini yargılarından arındırılmış yöntemleriyle ilgilidir. Sonuç olarak insan hakları doktrinin gelişimi Batı dünyasının laikleşme süreci ile bağlantılı hale gelmektedir.

Bu bakış açısına göre İnsan hakları, değerlerden bağımsız değildir ve gelenekten çok özgürlüğe odaklanılmasını sağlayan ve bireysel seçim kavramının alanını genişleten güçlü bir vurguya sahiptir. Din, AİHM tarafından gönüllü bir etkinlik olarak görülmekte, böylece de insanların dinlerini seçme ve değiştirme hakları merkezi konuma yükselmektedir. Bu bağlamda dinin, en temel seviyede bireyin kimliğini oluşturan kültürün bileşenleri arasında sayılması gerekliliği de azalmaktadır. Bu nedenle de "bir şey ne kadar fazla değiştirilebilir veya terk edilebilirse hayatınız için o kadar az zorunluluk taşımaktadır" düşüncesi öne çıkmaktadır. AİHM, kararlarında, dinin bireysel seçim olduğu görüşünü benimsemektedir. Dine böylesi bir seçim olarak yaklaşmak, bireyin gelecekte vereceği kararlarla birlikte dininin de değiştirilebileceği anlamını taşımaktadır. Ancak din çoğu durumda bireyin kimliğinin bir parçasıdır ve kolaylıkla değiştirilmesi söz konusu değildir.

[46] Emma Jones, "Fair Access Versus Religious Freedom", 361.

[47] David Martin, "The future of Christianity", 54.

Bir başka konu da AİHM'in çocukların eleştirel düşünme yeteneklerinin geliştirilmesi ile neyin kastedildiği konusunda rehberlik etmemesidir. Eleştirel düşünme yeteneğinin geliştirilmesi konusunda mahkemenin düşüncesi, böyle bir eğitimin laik olması gerektiği yönündedir. Çünkü laiklik kavramının temel anlamının tarafsızlık olduğu varsayılmaktadır. Bununla birlikte laik eğitimin çocukları, bir dizi, tarafsız siyasi varsayımlar, eğilimler ve uygulamalar yolu ile nasıl toplumsallaştıracağı da tartışma konusudur. Bu eğitim ile laik yöntem ve süreçler çocuklara kazandırılmaktadır. Örneğin öğretmenler AİHM kararını, dini, sınıftan çıkararak laik eğitimi eleştirel düşünce aracı olarak çocuklara benimsetme ve dünyanın dinsel bakış açısı ile yorumlanmasını yok sayma olarak yorumlayabilir.

Laikliği din ve devlet ilişkilerini ayırma olarak belirleyen toplumlarda, *Dinin,* devlet kurumlarına etki etmesini önlemek temel hedeftir. Benzer şekilde laikliğin ilkeleştiği toplumlarda zorunlu eğitim, Hıristiyan cemaatlerin etkinliğini azaltma amacıyla kullanılmaktadır. Tarihsel olarak böylesi bir yöntemle dine olan ilginin deyim yerindeyse altı oyulmakta ve seküler inanç sistemleri veya inançsızlığa vurgu yapılmaktadır. Görülen o ki modern laikliğin hatası, kilise ve devlet arasındaki siyasi ayrımı onaylaması değil, sıradan hayatı ve eğitimi, felsefi olarak dinden koparma uğraşıdır. Laiklik, dini, toplumsal yaşamdan ayırmakla kalmamakta; eğitim kurumlarında dinin toplumsal işlevini de ortadan kaldırmaktadır. Daha uç noktalarda modern laiklik, militan bir ideolojiye dönüşmekte ve "Tanrıya ihtiyacımız yoktur" düşüncesi ile dinin yerini almaya teşebbüs etmektedir. Laikler, bireylerin dini inanç sahibi olmalarına karşı olmadıklarını iddia ederken, eğitim uygulamalarında bu anlayışı nadiren sürdürmektedirler. Kamu kaynaklarıyla finanse edilen devlet okulları vasıtasıyla laik zihniyette insan yetiştirmek, çocukları, zamanlarının ve enerjilerinin büyük bir kısmını benliklerine aykırı konular olan tüketim, pragmatik karar verme ve rölativist düşünme gibi konulara harcamalarına neden olabilmektedir.

Jaspers, toplumdaki yaygın inanışın aksine: laik bireyin de dini inanışları olabileceği görüşündedir. Bununla birlikte laikliğin: dindar ve laik birey ayrımı ya da *inançlı* ve *inançsız* ayrımı olmadığını savunmaktadır.[48] *Laik inanç*, maddesel

[48] Karl Jaspers, *Felsefeye Giriş*, çev: Mehmet Akalın (İstanbul: Dergâh yayınları, 1981), 113.

yaşamın kesin gerçekliğidir.[49] Bu, materyalist gözlemin, neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirlemedeki ayrıcalıklı gücüne duyulan bir *inançtır*. Bu *inanç*, "*bu dünyada ölçülemeyen ve gözlenemeyen şey: gerçek değildir*" inancı olan "bilimcilik" *inanc*ıdır. Sonuç olarak laik *inanç*, demokrasideki kamusal alanın 'tabula rasa'[50] olduğunu varsayacaktır. Buna karşın rasyonel gelenekten de öteye giden tarihi, varsayımları ve normları olan bir toplum, "tabula rasa olabilir mi?" sorusu gündeme getirilmelidir. AİHM'deki yargıçların amaçları, kasıtlı veya kasıtsız olarak laik kamu bilinci yaratmaktır. AİHM'e göre eğitimin amacı, eleştirel düşünce, daha açıkçası çocukların, inançlar arasından rasyonel seçimler yapmasını cesaretlendiren özerklik, düzeyine eriştirilmesidir. Çocuğun özerk olma hakkını tanımada AİHM, dindar ailelerin hakkını kısıtlamaktadır. AİHM kararı, aynı zamanda çocuğun okula gelmeden önceki yaşantılarını yok saymakta ve topluma karşı bireyi desteklemektedir. AİHM tarafından bireysel bir seçim olarak algılanan dini inanç, bireyin kimliğini oluşturan değişmez unsurlardan biri olarak görülmemektedir.

Bahsi geçen tartışmalara ek olarak; dini simgelerin çocuklara zarar vererek veya özgürlüklerini kısıtlayıcı etkide bulunarak onların haklarını ihlal ettiği yönünde bir varsayım mevcuttur. AİHM'in, devlet okullarında haç simgesinin teşhir edilmesinin potansiyel olarak baskıcı ve bölünme kaynağı olduğu yönünde bir görüş benimsediği söylenebilir. Haç veya ikonun gerçek etkisi üzerinde görgül kanıtlar yoktur; ancak bu yönde herhangi bir kanıt bulunmaması, AİHM yargıçları için sorun olarak görülmemektedir.[51] Çocuk gelişimi üzerinde dini simgelerin etkileri hakkında çok az bilgi mevcuttur. Bavyera davasında Ernst Seler için haç simgesi, kızının bilincine zarar vereceğinden dolayı dini baskıyı temsil etmektedir. Alman Anayasa Mahkemesi, ailelerin, çocuklarını zararlı veya yanlış olduğunu düşündükleri şeylere karşı koruma hakları olduğunu kabul etmekte ve AİHM ile aynı şekilde haçın tarihi veya kültürel simge olmadığı yönünde bir hükümde bulunmaktadır. Alman Anayasa Mahkemesi bu simgelerin,

[49] Benjamin J. Kaplan, "Divided by faith", 152-154; Siebren Miedema, "Contexts, debates and perspectives of religion", 280.

[50] Tabula rasa veya tabula rosa John Locke'un ortaya attığı "boş levha" önermesine işaret eder. İnsan Beyninin boş bir levha olduğunu öneren düşüncedir.

[51] Tobias Lock, "Of Crucifixes and Headscarves", 360-365; Tom Lewis. "What not to wear", 402.

doğrudan doğruya herhangi bir konunun öğretilmesini değil, çocukları diğer şekillerde etkilediğine inanmaktadır. Alman Anayasa Mahkemesi, haçın çocuğun ruhsal ve duygusal gelişimine etkide bulunduğu görüşünü benimserken bunun nasıl olduğunu açıklamamaktadır. Alman Anayasa Mahkemesinin bu görüşteki gerçek endişesi ise çocukların, toplumun düşünce ve eylemlerine karşı korunmasıdır. Bunun yanında, ulusal ve uluslararası mahkemelerin, toplumun kabul görmüş inançlarını önemsemeleri gerektiğini ortadadır. Buna göre toplumun inançlarını önemseme zorunluluğu, işlemlerde bir örnekliği gerektireceğinden bireysel haklarla da çatışma yaşanmasına neden olabilir. AİHM açıkça haç simgesini devlet okulları bünyesinde toplumsal bir araç olarak görmemekte ve onu demokratik toplum düzeninde özgürlüğe karşı bir tehdit olarak algılamaktadır.

Avrupa çapındaki okullarda bulunan dini simgeler hakkındaki bu hükümlerin, özellikle de İtalyan haç davasının etkileri geniş bir satha yayılabilir.[52] Özellikle haç başta olmak üzere diğer dini simgeler, devlet mezarlıkları, savaş anıtları, türbeler, hastaneler, devlet daireleri, belediye meclisleri, adliyeler ve hatta taksiler de dâhil olmak üzere, birçok farklı kamusal alanda sıklıkla görülmektedir. Haç simgesinin ve kamusal alanın birbirine karışması çok yaygındır. Bu nedenle de toplum üyelerinin haçı dini veya kültürel simge olarak görsünler veya görmesinler ondan kaçınma olanakları da yoktur. Avrupa'daki milyonlarca insan haç simgesinin altında eğitim görmüş ve görmektedir. Avrupa kamuoyunda ve kamusal alanlarda haça ilişkin böylesi bir pozitif tutum diğer dinlerin dini simgelerine karşı gösterilmektedir.

Avrupa'da dini simgelerin kullanımı notasında, bireysel haklar ve çıkarlar ile toplumsal çıkarlar arasında bir gerilim olduğu açıkça görülmektedir.[53] Eğitimde "Çocuklar gelecekte ufuklarını genişletebilmek için önce belirli bir evde, belirli bir dili, belirli bir kültürü, belirli bir inancı öğrenmelidir" gözleminin gösterdiği üzere çocukların, "öznel bir bakış açısına" sahip olamayacağı açıktır. [54] AİHM'in dini bir bireysel seçim olarak algılamasına rağmen çocukların kendi

[52] Theresa Squatrito, "Domestic legislatures", 551-553; Carla M. Zoethout, "Religious symbols", 287.

[53] Ali Baltacı, "A Comparison of Syrian Migrant Students in Turkey and Germany: Entrepreneurial Tendencies and Career Expectations." *European Journal of Educational Research* 6, 1 (2014): 17.

[54] Zachary R. Calo, "Secularism", 89-91; Christian Joppke, "Pluralism vs. Pluralism", 110; Jill Marshall. "Conditions for freedom?", 650-652; Peter O'Brien, "The Muslim Question in Europe", 155-157.

dinlerini özgür seçebilme hakkından yoksun olmaları gerçeği dikkat çekicidir. Bunun yanında çocukların aileleri tarafından etkilendikleri ve bu etkinin bir sonucu olarak kişiliklerinin geliştiği de unutulmamalıdır. Aileler çocukların din seçimlerini etkileyerek bir ölçüde toplumda yaygın olan veya kendi inanışlarının devamını da garanti altına almaktadırlar. Böylesi doğal bir isteğin sonucu olarak da aileler, çocuklarının eğitim aldığı okullarda kendi inanışlarına uygun bir ortamın oluşturulmasını talep etmektedirler. Devlet ve kilise, ailelerin bu isteğini yerine getirmek amacıyla bilinçli olarak dini simgeleri kamu okullarına yerleştirmektedir. Bu tutum yalnızca dini simgelerin kullanımında değil, aynı zamanda çoğu ülkenin okullarında Hristiyanlık dinine vurgu yapan ve sabah saatlerinde okunan duaları da kapsamaktadır. Kamu okullarına devam eden Hristiyan olmayan pek çok çocuk, zorunlu olarak Hristiyan dininin bir parçası olan dua ayinine katılmaktadır. Böylesi bir durum salt bir kültürel aktarım veya bireysel seçim değil, açıkça uygulanan bir asimilasyondur.

İtalyan Haç Davası kararına bir tepki olarak Polonya Parlamentosunun alt kanadı, yaygın Katolik inanca sahip olan bir ulusun okullarında haç simgesini asma hakkı bulunduğu yönünde bir karar almıştır. Yunan Ortodoks Kilisesi de Avrupa çapındaki bütün Hıristiyanlara İtalya'da sınıflarda haç simgesinin yasaklanmasına karşı birlikte hareket etme çağrısında bulunmuştur. Yunan Ortodoks Kilisesi İtalyan haç davası kararının emsal teşkil edeceğinden ve hâlihazırda taksiler ve kamu binalarındaki haç simgesine karşı yerel mahkemelerde yürütülmekte olan hukuki mücadeleleri etkilemesinden korkmaktadır. Bu noktada yapılacak düzenlemelerin, devlet okullarındaki Paskalya, Noel ve diğer dini etkinliklerini ve Hıristiyan dekorasyonlarını nasıl etkileyeceği de Avrupa kamuoyu tarafından tartışılmaktadır.

SONUÇ

Sömürgeci dönemle birlikte misyoner faaliyetlerine hız kazandıran Hıristiyan kiliseleri genellikle insan haklarının destekçisi olarak anılagelmişlerdir. Ancak kiliseler, kendilerini doğrudan ilgilendiren ve varlıklarına bir tehdit olarak gördükleri durumlarda farklı tutum ve davranışlar içinde olmaktadırlar. Hristiyanlık dininde var olduğuna inanılan 'tutarlılık ve denge' ilkesini, toplumsal yaşamın her alanına yayma amacında olan kilisenin yaşadığı böylesi bir ikilem, anılan 'tutarlılık ve denge' kavramlarına zarar vermektedir. Bunun yanında

kilise ve devlet arasındaki 'tutarlı ve dengeli' ilişkinin nasıl olması gerektiği konusu da başka bir karmaşık duruma işaret etmektedir. AİHM, kilise ve devlet arasındaki hoş görülebilir ilişkinin doğası üzerinde kesin kısıtlamalar koymaktadır. AİHM, din özgürlüğüne atıfta bulunarak dini kurumlarla devlet arasındaki hoş görülebilir ilişki şekillerini dolaylı olarak düzenlemektedir. Mahkeme, giderek artan bir şekilde ucu açık kamusal alan tanımı yapmakta ve dini evde veya kişinin zihninde yaşadığı şekliyle tanımlamaktadır. Bu da yasal metinlerde "görünür" ve "saklı" sözcükleri ile tanımlanmaktadır. Bu tanımlamada din özel alana indirgenmekte ve böylece saklı hale gelmektedir. Haçı dini bir simge olarak tanımlamak da onu, görüş alanından uzaklaştırmak ve okullar ve diğer kamusal alanlardan çıkarmak anlamına gelmektedir. AİHM'nin bu tutumu, kilisenin varlığına bir tehdit oluşturmakta ve çoğu karar kilise tarafından eleştirilmektedir. Kilisenin bu eleştirel tarafgirliğiyse, geleneksel olarak kendine atfettiği '*insan haklarının yılmaz savunucusu'* rolüne tezat oluşturmaktadır.

AİHM, geleneksel olarak laik ilkeleri benimsemektedir. Bu laik tutum tüm kararlarında belirgin bir tutarlılığı da gerektirmektedir. Gene anlamda devletlerin kamusal alanlarına ilişkin tasarruflarından kaynaklanan çatışmaları laik bir dizgede ele alan AİHM'in, toplumun kabul ettiği yaygın dini inanışların aksi yönünde bir tutum içinde olduğu da belirlenmiştir. Bu noktada AİHM'nin Avrupa'daki devlet okulları için laik alanın daha uygun olduğu yönünde karara vardığı söylenebilir. Avrupa'da ise birçok ülkede devlet, laik değil tarafsızdır. Bu tarafsızlık, devletlerin bireyin dini inanışlarına saygı gösterip onları sınırlamaması anlamına gelmektedir. Oysa laiklik bir tarafsızlık olmaktan öte, din kavramını kamusal alanlardan uzaklaştırma ve dini hayatın bir parçası olmaktan çıkarma amacını gütmektedir. Devletlerse laik ilkeleri benimsemek ve dini öğeleri topluma rağmen yasaklamak yerine vatandaşlarının bireysel din tercihlerine tarafsız bir şekilde yaklaşmaktadır. Avrupa'daki devletlerin sahip olduğu bu tarafsızlık düşüncesi dahi eleştirilmektedir. Söz konusu eleştirilere göre yerel Mahkemeler ve AİHM, dini düşüncenin canlılığını koruyabileceği bir alan bırakmalı ve bireysel haklar ile toplumsal nitelikteki kültürler ve geleneklerin korunması ihtiyacı arasında bir denge kurmalıdır. Oysa bu denge fikrinin sadece Hristiyanlık dinine ve az sayıda doğu kökenli dine yönelik olduğu, İslam dinine ilişkin kamusal bir alan oluşturma amacı gütmediği belirlenmiştir.

Bu noktada siyaset kurumu, dini özgürlükleri ve bireysel hakları, bazı yerel mahkemeler ve AİHM'e göre daha uzlaşmacı olarak yorumlamaktadır. Görünen o ki Avrupa Devletleri Hristiyanlıktan farklı olarak İslam'a karşı bir laikleşme programı yürütmektedir. Söz konusu bu karşı tavır alenen beyan edilmese de özünde laik değerleri benimseyerek kamusal alanlarda İslam'a ait etkilerin temizlenmesi amaçlanmaktadır. Laikliğin, AİHM'in tabiri ile demokratik değerlerin güvencesi olması olarak açıklanması, bu durumun nedeni olarak gösterilebilir. Oysa İtalya gibi bazı devletlerin, dini simgecilik olarak kabul edilen nesneleri tarihi, kimlik ve kültürlerinin bir parçası olarak kabul etmeleri, AİHM tarafından şüphe ile karşılanmaktadır. Mahkeme, nelerin dini simge olarak sayılacağını ayrıntılı bir şekilde belirlemiş ve hükümet mülklerinde bu tür simgelerin bulundurulmasının dine açıktan bir destek olarak görüleceğini ilan etmiştir. Böylesi bir desteğin toplumca yaygın olarak kabul edilen bir dine yönelik olması tartışmalara yol açmaktadır. Hâlbuki demokratik değerleri içselleştirmiş bir devlet, vatandaşlarına eşit bir şekilde yaklaşmalıdır. Bu eşitlik, onların din ve inanç özgürlüklerini kamusal alanlarda bireysel tercihleri doğrultusunda yaşamalarına karşı olamaz. AİHM, konuyu dini ve kültürel simgecilik konusunda, "ya hep ya hiç" mantığıyla ele almıştır. Böylesi gelenekçi laik bir mantık, demokratik toplum değerlerine zıtlık oluşturmaktadır. Bunun yanında modern Avrupa'nın üzerine kurulduğu eşitlik, adalet ve özgürlük değerlerini yansıtan ve "ikisi birden olabilir" mantığını benimseyen çoğunluğun duyarlılıklarının korunması gerekmektedir. Söz konusu uzlaşmacı mantık, kamusal alanlarda dini simge kullanımının, bireyin özgür seçimi olduğu ve dinin istenildiği gibi yaşanılabileceği görüşünü benimsemektedir. Bu ikinci görüş, kilisenin insan haklarını destekleyen görüşleri ile zıtlık oluşturmamasına rağmen kilise tarafından destek görmemiştir. Avrupa kiliseleri, kendisi dışındaki dinlerin, kamunun yaygın olarak kullandığı alan ve araçlardan soyutlanmasını ve belirli izole bölgelerde özgürlüklerini yaşamalarını istemektedirler. Böylesi bir tutumun Avrupa'nın kuruluş ilkelerine ve toplumlarca kabul edilen demokratik ve özgürlükçü değerlere aykırıdır.

Buna ek olarak devlet okullarından haç simgesinin kaldırılması hususunda davacıları harekete geçiren etkenler de Mahkeme tarafından incelenmemiştir. AİHM'ne göre en azından ulusal hükümetler din içinde ve dine karşı tarafsız olmalı, diğer bir deyişle yerel Hıristiyan kültürleri, tarihsel olarak Av-

rupa'da var olan dinler ve artan göçmelerle birlikte Avrupa'ya yeni gelen kültürler karşısında üstün görülmemelidir. AİHM özelde dini inanç sahibi olma hakkını benimsemiş, ancak bu inancı beyan etme hakkını diğerlerinin hak ve özgürlüklerini korumak için kısıtlamıştır. Din olgusu, devlet okullarından tamamen dışlandığı takdirde bunun sonuçlarından biri olarak, ilginç bir şekilde devlet tarafından desteklenen özel dini okullarda görülen artış olacaktır. Lautsi'ye karşı İtalya davasında alınan kararın, sınıfların da ötesinde bir etkiye sahip olması, şu an için olasılık olarak görünmekle birlikte haç simgesinin modern Avrupa'da bir çekişme konusu olduğunu göstermiştir. Bunun yanında din ve inancını yaşama özgürlüğünün Avrupa kamusal alanlarında Hristiyanlık lehine olacak şekilde genişletilmesi, laik değerleri benimsemiş veya farklı dine mensup bireyler üzerinde bir *mahalle baskısı* oluşturacaktır. Böylesi ayrımcı bir tutum, kamusal alanları daraltacak ve kişilerin din ve inanç özgürlüklerini açıkça yaşamalarının önüne geçecektir.

Türkiye'nin uzun yıllardır yaşayageldiği laik devlet deneyiminden hareketle Avrupa'da gelişen yeni laik hareketler analiz edildiğinde, özellikle Fransa, Belçika ve İngiltere gibi Müslüman nüfusun yaygın olarak yaşadığı ülkelerde dini simgelerin kullanımına yönelik kısıtlamalar söz konusudur. Bu kısıtlamalar yalnızca okullarla sınırlı olmamakla birlikte kamunun yaygın olarak kullandığı plajlar, kütüphaneler, hastaneler gibi kurumları da kapsamaktadır. Laikliğin sürekli bir yasaklama şeklinde uygulanagelmekte olması bu kavramın barındırdığı ilkelere ters düşmektedir. Toplumun yaygın olarak inandığı dini ve dini simgeleri kamusal alanlarda kollayıp diğer dinlere ait simgeleri laiklik ilkelerinin bir gereğiymişçesine yasaklamak doğru bir davranış değildir. Böylesi bir tutum, Avrupa'nın haçlı zihniyetiyle birlikte tarihsel olarak şekillendirdiği sömürgeci, istilacı ve baskıcı geçmişine vurgu yapsa da modern Avrupa teması ile çelişmektedir. İçinde bulunduğu toplumda ve bazen de Dünya kamuoyunda, dini simgelere ve dinin kamusal alanlarda özgürce yaşanmasına ilişkin tepki çeken 'yasakçı' uygulamaların, Avrupa devletlerinin eşitlik, adalet ve özgürlük temalı Avrupa hayalini yansıtmaktan uzak olduğu belirlenebilir.

Yapılan tüm tartışmalardan hareketle, gerek AİHM ve gerekse yerel mahkemeler ve toplumsal kesimlerin, laik bir anlayışı benimsemelerine karşın Hristiyanlık dışındaki din ve kültürlere karşı tarihsel olarak daha önyargılı oldukları belirlenebilir. Bunun yanında birçok ülkenin kamusal alanlarında dini simgeleri

kısıtlayıcı önlemler alması çalışmalarının temelinde İslam korkusu ve yabancı düşmanlığının olduğuna yönelik görüşlerin artması da dikkat çekicidir. Avrupa toplumu özelinde ve genelde Batı toplumlarında, dini simgeler bir aidiyet olarak görülmekte ve artan İslam karşıtlığı ve milliyetçilik akımıyla birlikte özellikle Hristiyanlığa ait simgeler kamusal alanlarda yoğun olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında, aralarında Fransa ve Macaristan gibi ülkelerin de yer aldığı çeşitli toplumlarda özellikle İslam dini ile özdeşleştirilen simgelerin (Başörtüsü vs.) kamusal alanlarda kullanımının yasaklanması ve hatta kullananlara cezalar verilmesi de söz konusu olabilmektedir. Bunun yanında okullarda dini simge kullanımı salt bir kültürel değer olarak görülmemelidir. Dini simgeler bir dinin önemli parçalarıdır ve dinin toplum içinde yaşatılmasının somut bir göstergesidir. Okullardaki dini simgeleri bir kültür aracı olarak algılamaktan ziyade onları bir asimilasyon aracı olarak görmek daha doğru olacaktır.

Dini simgelerin, gerek toplumumuzda ve gerekse batı toplumlarında din ve inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi için bu çalışmanın yanında farklı bilim alanlarında da farkındalık oluşması önemlidir. Bu çalışma kendi içinde sınırlılıklar barındırmaktadır: ilkin çalışma belirli sayıda mahkeme kararını incelemektedir; ayrıca çalışma dini simgelerin okullarda kullanımına odaklanmıştır. Çalışmada mahkeme kararları eşliğinde tartışılmaya çalışılan konu, özellikle farklı disiplin alanlarında çeşitli nitel ve nicel araştırmalara ve kavramsal analizlere konu olabilir. Toplumsal olarak dini simgelerin kullanımı konusunda farklı kültürlere ait karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir. Bunun yanında, toplumsal, sosyal ve ekonomik değişiklikler ile hukuk ve eğitim sistemlerinde oluşabilecek beklenmedik durumlar, dini simgelere ilişkin görüşlerin değişmesine neden olabilir ve bu çalışmanın güncelliğini geçersiz kılabilir. Bu sebeple araştırmanın farklı toplumsal gerçeklikleri de ele alacak şekilde ve farklı zaman aralıkları kapsamında genişletilmesi önemli görülebilir.

KAYNAKÇA

AlSayyad, Nezar ve Manuel Castells. *Muslim Europe or Euro-Islam: politics, culture, and citizenship in the age of globalization.* Lanham: Lexington Books, 2002.

Asad, Talal. *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam*. London: JHU Press, 2009.

Auslander, Leora. "Bavarian Crucifixes and French Headscarves Religious Signs and the Postmodern European State." *Cultural Dynamics* 12, no. 3 (2000): 283-309.

Baltacı, Ali. "A Comparison of Syrian Migrant Students in Turkey and Germany: Entrepreneurial Tendencies and Career Expectations." *European Journal of Educational Research* 6, no. 1 (2014): 15-27.

Baltacı, Ali ve Ali Balcı. "Complexity Leadership: A Theorical Perspective". *International Journal of Educational Leadership and Management* 6, no. 1 (2017): 30-58.

Bretscher, Fabienne. *The Swiss Judiciary and International Human Rights Bodies: A Closer Look at Muslim Religious Practices in Public Schools.* Zurich: University of Zurich, 2016.

Burki, Shahid Javed. "The Rise of Extremist Islam." *Rising Powers and Global Governance* içinde, yazan Shahid Javed Burki, 139-159. Maryland: Palgrave Macmillan US, 2017.

Calo, Zachary R. "Secularism and the European Court of Human Rights." *Journal of Law and Religion* 26, no. 1 (2010): 261-280.

Caygill, Howard ve Alan Scott. "The basic law versus the basic norm? The case of the Bavarian crucifix order." *Political Studies* 44, no.3 (1996): 505-516.

Cesari, Jocelyne. *When Islam and democracy meet: Muslims in Europe and in the United States*. New York: Springer, 2004.

Dorondel, Ştefan. "Orthodoxy, nationalism, and local identities: a Romanian case study." *Ethnologia Balkanica* 06 (2002): 117-144.

Dunlap, Knight. *Religion: Its function in human life: A study of religion from the point of view of psychology*. New York: McGraw-Hill publications, 1946.

Eliade, Mircea. *Patterns in comparative religion*. Lincoln: Universiy of Nebraska, 1996.

Evans, Malcolm D. "From cartoons to crucifixes: current controversies concerning the freedom of religion and the freedom of expression before the European Court of Human Rights." *Journal of Law and Religion* 26, no. 1 (2010): 345-370.

Fidan, Tuncer ve Inci Oztürk. "The relationship of the creativity of public and private school teachers to their intrinsic motivation and the school climate for innovation." *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 195 (2015): 905-914.

Gordon, Wendy J. "A Property Right in Self-Expression: Equality and Individualism in the Natural Law of Intellectual Property." *The Yale Law Journal* 102, no. 7 (1993): 1533-1609.

Horváth, Gizela ve Rozalia Bako. "Religious icons in Romanian schools: text and context." *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 8 no. 24 (2009): 189-205.

Jaspers, Karl. *Felsefeye Giriş*, çeviren: Mehmet Akalın, İstanbul: Dergâh yayınları, 1981.

Jenkins, Philip. *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity*. Oxford: Oxford University Press., 2011.

Jones, Emma. "Fair Access Versus Religious Freedom: A Difficult Balance." *Oxford Journal of Law and Religion* 5, no.2 (2016): 359-364.

Joppke, Christian. "Pluralism vs. Pluralism." *Religion, Secularism, and Constitutional Democracy* içinde, yazan Jean L. Cohen ve Cecile Laborde, 89-112. New York: Columbia University Press, 2016.

Kaplan, Benjamin J. *Divided by faith: Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe*. Boston: Harvard University Press, 2009.

Langer, Susanne K. *Philosophy in a new key: A study in the symbolism of reason, rite, and art*. London: Harvard University Press, 2009.

Lewis, Tom. "What not to wear: religious rights, the European Court, and the margin of appreciation." I*nternational and Comparative Law Quarterly* 56, no. 2 (2007): 395-414.

Lock, Tobias. "Of Crucifixes and Headscarves: Religious Symbols in German Schools." *Law, Religious Freedoms and Education in Europe*, yazan Myriam Hunter-Henin, 347-369. Farham England: Ashgate Pub., 2011.

Marshall, Jill. "Conditions for freedom? European human rights law and the Islamic headscarf debate." *Human Rights Quarterly* 30, no. 3 (2008): 631-654.

Martin, David. *The future of Christianity: Reflections on violence and democracy, religion and secularization.* New York: Routledge, 2016.

Miedema, Siebren. "Contexts, debates and perspectives of religion in education in Europe." *Contexts, deReligion and Education in Europe: Developments, contexts and debates*, yazan Robert Jackson, Siebren Miedema, Wolfram Weisse ve Jean-Paul Willaime, 267-283. München: Waxmann, 2007.

Modood, Tariq. "2011 Paul Hanly Furfey LectureIs There a Crisis of Secularism in Western Europe?" *Sociology of Religion* 73, no. 2 (2012): 130-149.

Modood, Tariq. "State-Religion Connections and Multicultural Citizenship." *Religion, Secularism, and Constitutional Democracy*, yazan Jean L. Cohen ve Cecile Laborde, 182-203. New York: Columbia University Press, 2016.

O'Brien, Peter. *The Muslim Question in Europe: Political Controversies and Public Philosophies.* Philadelphia: Temple University Press, 2016.

Oliva, Javier García. "Religious Dress Codes in the United Kingdom." *Religion in Public Spaces: A European Perspective içinde, yazan Silvio Ferrari ve Sabrina Pastorelli*, 217. London: Routledge, 2016.

Reichard, Gladys Amanda. *Navaho religion: a study of symbolism.* New Jersey: Princeton University Press, 2014.

Romero, Alicia Cebada. "The European Court of Human Rights and Religion: Between Christian Neutrality and the Fear of Islam." *NZJPIL* 11 (2013): 75.

Ronchi, Paolo. "Crucifixes, margin of appreciation and consensus: the Grand Chamber ruling in Lautsi v Italy." *Ecclesiastical Law Journal* 13, no. 03 (2011): 287-297.

Rowe, Emma E. "Politics, religion and morals: the symbolism of public schooling for the urban middle-class identity." *International Studies in Sociology of Education*, 2016: 1-15.

Said, Edward W. *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world (Fully revised edition).* London: Random House, 2008.

Schreiner, Peter. "Religious education in the European context." *Crossings and Crosses: Borders, Educations, and Religions in Northern Europe*, yazan Jenny Berglund ve Peter Thomas Lundén, 139-154. Boston: CPI Books Gmbh, 2015.

Scolnicov, Anat. "On a Wing and a Prayer: Indirect Religious Discrimination in the European Court of Human Rights." *Oxford Journal of Law and Religion* 5, no. 1 (2016): 158-161.

Shadid, Wasif ve P. Sjoerd Van Koningsveld. "Muslim dress in Europe: debates on the headscarf." *Journal of Islamic Studies* 16, no.1 (2005): 35-61.

Squatrito, Theresa. "Domestic legislatures and international human rights law: Legislating on religious symbols in Europe." *Journal of Human Rights* 15, no. 4 (2016): 550-570.

Steiner, Henry J., Philip Alston ve Ryan Goodman. *International human rights in context: law, politics, morals: text and materials*. New York: Oxford University Press, 2008.

Taylor, Paul M. *Freedom of religion: UN and European human rights law and practice*. London: Cambridge University Press, 2005.

Weber, Michel. "Symbolism, Its Meaning and Effect: The Universal Algebra of Culture" *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy* 12, no.1 (2016): 350-377.

Weiler, Joseph HH. "Lautsi: crucifix in the classroom redux." *European journal of international law Journal europeen de droit international* 21, no. 1 (2010): 1-6.

Zoethout, Carla M. "Religious symbols in the public school classroom: a new way to tackle a knotty problem." *Religion and Human Rights* 6, no. 3 (2011): 285-290.